

УДК 94:338(470)

О.О. БАКУМЕНКО, канд.іст.наук, доц., УПА, Харків

ХАРКІВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ ЗЕМСТВО ТА РОЗВИТОК ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ГУБЕРНІЇ 1864-1890 рр. (У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА)

У статті розглянуто вплив діяльності Харківського губернського земства на процеси формування інформаційного простору губернії на першому етапі діяльності земського самоврядування (1864-1890 рр.). Виділено основні напрямки діяльності земства щодо розширення інформаційної сфери губернії, простежено практичні наслідки цієї діяльності. Зроблено висновки відносно впливу діяльності Харківського губернського земства з популяризації земської справи та розповсюдження інформації на формування принципів громадянського суспільства.

Ключові слова: інформаційний простір, громадянське суспільство, періодичний друк, артикуляція інтересів, політична поведінка.

Вступ. Розвинутий інформаційний простір є однією з необхідних умов існування громадянського суспільства. Цей простір є сферою діяльності окремих індивідів, груп, політичних та соціальних інститутів з накопичення, обміну, зберігання інформації та використанню сучасних для певного етапу розвитку суспільства інформаційних засобів. Від рівня розвитку інформаційного простору багато в чому залежить політична та соціальна поведінка індивідів, формування суспільних рухів та течій, зворотній зв'язок між суспільством та владою. Інформаційний простір є також ареною формування громадської думки, артикуляції інтересів різних соціальних груп, створення колективних форм контролю громадськості за вирішенням завдань загально суспільної значущості, що одночасно є сферою діяльності громадянського суспільства.

Наше суспільство має історичний досвід формування як інститутів і принципів громадянського суспільства, так і відповідного тій чи іншій історичній епосі інформаційного простору. Його вивчення допомагає з'ясувати корені проблем сучасного українського суспільства на шляху формування засад демократії та громадянськості. У цьому зв'язку нам здається доцільним розглянути внесок органів місцевого земського самоврядування в розвиток інформаційного простору і відповідно засад громадянського суспільства Харківщини на початковому етапі існування земств.

Діяльності органів земського самоврядування на сьогодні присвячено чималу кількість наукових розвідок. Окремі питання взаємозв'язку між діяльністю земських

© О. О. Бакуменко, 2014

установ та органами періодичного друку підіймалися в ряді загальних досліджень з історії та історіографії земського самоврядування [1]. Певну інформацію щодо висвітлення періодичними виданнями діяльності органів місцевого самоврядування містять дослідження, присвячені історії місцевої періодики [2]. Окремі аспекти проблеми було розглянуто в попередніх публікаціях автора статті [3]. Проте спеціальних розвідок щодо діяльності Харківського губернського земства (одного з провідних земств України) в сфері розвитку інформаційного простору протягом 1864 до 1890 рр. як таких немає. Саме тому **метою даної статті** є всебічний аналіз даної проблематики.

Завданнями статті є виділення основних напрямків діяльності Харківського губернського земства щодо розширення інформаційної сфери та простеження практичних наслідків цієї діяльності.

Виклад основного матеріалу. Створені внаслідок реформи 1864 р., органи земського самоврядування з перших днів існування стикнулися з інформаційним вакуумом в сфері своєї діяльності. Досвіду місцевої громадської роботи, у новообраних гласних фактично не існувало. Земське Положення 1864 р. було не досконалим, багато питань організації та діяльності земств залишалися дискусійними. Нарешті, самому суспільству бракувало уявлення про те, якими ж саме мають бути земства. Крім того, переважна маса населення (селянство) і держави в цілому, і губернії зокрема була неписьменною, але попри те, за законом, теж мали приймати участь у створенні і діяльності нових органів самоврядування.

Таким чином, окрім суто практичних соціально-економічних та правових проблем, перед земствами постали і питання культурно-ідеологічного плану. Насамперед, ознайомлення суспільства зі своїми цілями і завданнями, потребами земства, пошук громадської підтримки, налагодження інформаційних зв'язків між усіма губернськими земствами. Обмін інформацією давав змогу обійти «підводне каміння» в практичній діяльності. З цим завданням напряду було пов'язане розповсюдження інформації щодо стану господарства та соціальної сфери в губернії, що пізніше призвело до виникнення земської статистики. І нарешті, необхідним стало створення сприйнятливої аудиторії для споживання інформації. Низький рівень письменності населення робив неприйнятним для нього не лише громадські ідеали, але й нагальні завдання громади в господарчій сфері.

Одним з напрямків реалізації діяльності Харківського губернського земства став пошук впливу на місцеві засоби масової інформації, основним видом яких на той час був періодичний друк. У Російській імперії існувала досить велика кількість газет та журналів. Найбільше уваги з боку земств викликала діяльність місцевих органів періодичного друку. Слід зазначити, що саме вони є сферою вияву місцевих ініціатив, демонструють наявність або відсутність зворотного зв'язку між владою і суспільством, відображають потреби місцевих громад. Власне, діяльність Харківського земства щодо впливу на розвиток місцевого періодичного друку можна умовно поділити на два напрямки. Це створення власних періодичних видань, та використання вже існуючих державних та громадських органів друку.

Вже на перших губернських зборах у більшості земств пролунали голоси про необхідність створення місцевих земських друкованих видань [4]. У Харківському губернському земстві вперше поставив це питання на порядок денний в грудні 1877 р. гласний Є. С. Гордієнко, запропонувавши силами земства видавати земський безцензурний журнал. Є. С. Гордієнко зауважував, що «...журнал потрібен земству для вираження громадської думки. Але неодмінно треба, щоб ця думка була вільна, публічна і гласна. Від цього буде залежати успіх земської справи» [5]. На жаль, це клопотання відхилили. Але земство не полишило цієї справи. Так, за ініціативою гласного С. Ф. Морошкіна, збори клопоталися за те, щоб земські видання звільняли від попередньої цензури. За його справедливим зауваженням, «попередня цензура аж ніяк не гарантує суспільство від вторгнення тих чи інших антигромадських ідей», а звільнення від неї «викличе до життя місцевий періодичний друк, потрібний нам не лише як виразник громадської думки нашої місцевості, а й можна сказати – як ґрунт, на якому вперше буде складатися, вироблятися і кріпнути суспільна думка... по всім тим різноманітним предметам, що в силу закону, довірені піклуванню земств» [6, с.173]. На губернських зборах 1880 р. гласний І. О. Фесенко зауважив: «... на цей час подібне клопотання є досить на часі, адже особлива комісія вже підійшла до обговорення питання про вилучення з попередньої цензури навіть видань приватних осіб» [7]. Спираючись на думку зборів, було прийнято рішення повторити клопотання. Проте його знов не задовольнили.

Багато уваги питанню про створення безцензурного земського видання приділило чергове зібрання сесії 1881р. Причому дискусія йшла не лише з приводу необхідності цього видання, але й з приводу форми (яким має бути цей журнал: щомісячним чи щотижневим?). Згідно зауваження гласного О. О. Телятнікова: «в існуючих умовах і стані нашої преси можна докладно ознайомитися з усім, що відбувається в іноземних державах та не знати, що відбувається в нашому чи сусідньому земстві. Зараз виборці .... взагалі не знають про те, як ідуть справи в земстві, як діють люди ними обрані...»; в продовження цієї теми гласний пропонував створити власну земську типографію для здешевлення публікації [8].

Не всі гласні були згодні з необхідністю створення ані журналу, ані типографії. Проте більшість виступила за необхідність повторити клопотання ще раз і задіяти конкретні кроки, а саме – асигнувати на майбутній рік 6000 рублів для заснування журналу, зробити його щомісячним, доручити губернській управі розробити питання про устрій типографії та клопотатися з новими силами перед урядом про дозвіл [8, с. 364]. У резолюції земських зборів зазначалося: «Зробити таке видання якомога розповсюдженим – значить підняти цікавість до земської справи навіть серед тих, хто безпосередньо в ньому не зацікавлений, ознайомити масу із значенням та завданнями земства і надати сухому земському матеріалу значення живого вираження самодіяльності суспільства...» [8, с. 367]. Як бачимо, з самої резолюції більшість харківських земців чітко усвідомлювали важливість своєчасного інформування суспільства про дії його представників та можливість використання друкованих органів для акцентування уваги й громадської підтримки дій органів самоврядування.

В останнє за цей період клопотання щодо створення земського безцензурного видання було повторене на сесії 1882 р., але так і не було вдоволене владою [9]. Надалі, до 1890 р., це питання не підіймалось, оскільки було не на часі у зв'язку з підвищенням адміністративного контролю над земствами в умовах посилення авторитарних тенденцій у сфері управлінні державою.

Земство намагалося використовувати і вже існуючі періодичні видання. У Харківській губернії діяло декілька органів місцевого періодичного друку. З 1879 р. почали виходити «Харківські губернські відомості» (далі – ХГВ), з 1880 р. – «Харківський вісник», «Харківський довідковий листок» та «Південний край». Губернські відомості – офіційні видання, що виходили в кожній губернії. Як правило, вони містили офіційну і неофіційну частини. Офіційна частина висвітлювала урядову точку зору на події державного і місцевого життя, виступала провідником владної ідеології. У неофіційній частині розмішувалися світські новини, об'яви тощо. Якщо переглянути сторінки ХГВ за перші десятиліття існування земства, стає помітною суттєва перевага публікацій суто інформаційного характеру, що повідомляли про ті чи інші дії земства (наприклад, про чергові або позачергові земські збори, відкриття повивального училища, асигнування земства на будівництво залізниці) [10].

Наявність публікацій аналітичного та полемічного характеру була досить невеликою. Так, протягом 1867-68 рр. в декількох номерах ХГВ спостерігалось обговорення питання про участь харківського губернського земства в будівництві Курсько-Азовської залізниці [11]. 1868 р. надрукували статтю губернського гласного Г. П. Данилевського, в якій обґрунтовувалася позиція ліберальної частки земців щодо питань залізничного будівництва [12]. Проблемі земського страхування було присвячено статті в декількох випусках ХГВ за 1869 р. [13]. А в 1871 р. чимало уваги приділили роз'яснювальній роботі з приводу заходів, що мали посприяти припиненню в губернії епідемії чуми серед рогатої худоби [14].

З часом почали з'являтися публікації, які мали привернути увагу місцевого населення до взаємодії з земством. Але всі ці публікації аж ніяк не задовільняли потреби земства в друкованому органі, оскільки були несистематичні та різнопланові і відображували далеко не всі сторони земського життя. Тому частина гласних робила спроби зробити ХГВ друкованим органом саме земства. Починаючи з 1865 р., за ініціативою О. Телятнікова, М. Делярю та інших гласних, губернські земські збори неодноразово висували прохання про передачу «Харківських губернських відомостей» в завідування земства [16]. Наприкінці 1880 р. О. Телятников наполягав на публікації в ХГВ максимальної кількості інформації щодо земства, через те, що існувала газета здебільшого громадським коштом. А для цього потрібно, щоб редактором була «...особа за вибором губернських зборів» [7, с.14]. Але харківський губернатор так і не задовольнив дане клопотання [5, арк. 19-20].

Іншим важливим губернським виданням того часу став «Південний край». Газета була створена у 1880 р. і проголосила за мету «... зближення різнорідних суспільних елементів» [17]. Слід зауважити, що цей друкований орган дійсно приділяв земству

багато уваги. У газеті висвітлювалися всі найважливіші питання земського господарства, які обговорювалися на чергових та надзвичайних зборах, а перебіг земських зборів відстежувався мало не по днях. Питання про перевибори губернських гласних, обговорення питань про побудову залізниць, обговорення проекту створення земського банку, з'їзд представників земств різних губерній для розробки заходів по боротьбі з епідемією дифтериту – ось лише декілька тем повідомлень, які містилися на сторінках «Південного краю» протягом 1880-1881 рр. [18]. Надрукували тут і ряд статей провідних земців губернії, зокрема Є. С. Гордієнка і П. С. Ефіменко по таких нагальних проблемах, як стан сільського господарства в губернії, організація статистичних робіт, критичні зауваження щодо роботи губернських зборів [19]. У типографії «Південного Краю» певний час друкувалися журнали засідань губернського земства, але такий ентузіазм протримався недовго. Вже в 1882 р. кількість публікацій значно скоротилася, а їх зміст все більше перетворювався на суто інформаційний. Поступово «Південний край» наблизився за своїм змістом до періодичних видань консервативного спрямування. Таким чином, і ця газета на той час не стала рупором земської партії. Прагнення харківського земства створити свій друкований орган або перетворити на такий вже існуюче видання, на першому етапі існування земства потерпіло невдачу. Але активне обговорення цього питання в земських кругах та у середовищі місцевої громади, публікація земцями предметних статей у місцевих періодичних виданнях, безумовно, привертало увагу громадськості, розширювало її кругозір, сприяло виробленню почуття особистої відповідальності серед місцевих жителів.

Більш плідним, був напрям діяльності Харківського губернського земства, пов'язаний з розповсюдженням друкованих матеріалів своєї діяльності. Маючи широкі зв'язки з земство усіма українськими і багатьма російськими земствами, Харківське земство обмінювалося звітами управ, доповідями чергових зборів, друкованими брошурами, журналами тощо [20]. Але не встигло земство повною мірою налагодити цю систему, як державна влада, побоюючись надмірного розвитку громадської ініціативи, встановила низку перепон для обміну інформацією. 13 червня 1867 р. було видано закон щодо порядку друкування різних земських матеріалів, вводилася попередня цензура губернатора, кількість екземплярів будь-яких видань строго регламентувалася [28]. Друк доповідей, звітів, журналів земських зборів дозволялося лише в кількості, відповідній кількості членів зібрання. У зв'язку з цим, земства різних губерній активно висловили своє обурення і 8 жовтня 1867 р. міністр внутрішніх справ скасував право губернатора на попередню цензуру видань, які призначалися для внутрішнього користування [28, с.128]. Але все, що стосувалося виходу назовні рецензувалося. З цього приводу Харківське повітове земство висловилося таким чином: «Нехай не побачать в цьому з нашого боку бажання вступити в дискусію з призначеним владою... Ми зовсім не бажаємо дивитися на земство і адміністрацію як на два ворожих табори.... Але безумовним є і те, що .... наше діло далеко не піде, якщо більшість буде перебувати в блаженному незнанні про свої справи» [21]. Харківське губернське земство доклало багато зусиль до надання гласності результатам своєї роботи. Безпосереднім доказом цього може

слугувати той факт, що друковані екземпляри журналів засідань губернського та повітових земств нашого краю, можна знайти не лише в бібліотеках і архівах Харківщини, але й в Москві, Санкт-Петербурзі, Києві, Сумах, Полтаві. На сьогодні, в ресурсах наукових бібліотек Харкова представлено друковані журнали засідань губернського і повітових земств, збірки доповідей, звітів майже за всі роки існування земства. Крім того, самі земці піклуючись про полегшення обробки інформації для звичайних громадян, видавали різноманітні узагальнюючі зводи постанов та рішень земства, науково-практичні розвідки, що ілюстрували стан життя Харківщини та її окремих частин [22]. Такі розвідки викривали нагальні потреби місцевого населення, привертали до них увагу суспільства, тим самим сприяючи солідаризації населення. Особливо слід виділити дослідження О. Телятнікова з організації кредитної справи в губернії; Е. С. Гордієнка зі стану сільського господарства; М. Волкодаєва з практичної діяльності Зміївського повітового земства [23]. Формуванню інформаційного простору губернії сприяла й активна діяльність Харківського земства в сфері публікації статистичних матеріалів. Вже на початку 1880-х рр., статистичним відділом при Харківській губернській земській управі було видано серію випусків, які характеризували стан землеволодіння і землекористування в губернії [24]. Ці матеріали робили доступними для освіченої частини населення інформацію щодо стану селянського господарства в краї, нагальних потреб найбільш бідної частини населення, характеристики земельних угідь. Публікації мали не лише економічне значення, а й соціально-політичне, адже підіймали такі болючі питання, як селянське малоземелля та низький рівень життя, майнове розшарування населення тощо.

Харківське земство було не єдиним, що публікувало такі матеріали. Тим самим, земства Російської імперії почали здійснювати відразу дві функції в сфері створення інформаційного простору та громадянського суспільства – репрезентацію потреб і прагнень різних шарів суспільства та функцію групоутворення і створення громадської думки, оскільки обмін інформацією дозволяв земствам різних губерній відчувати себе певною громадською силою. Крім того, вільне розповсюдження матеріалів земської діяльності було необхідним і для ознайомлення загальнодержавної преси зі справами в земському середовищі, для публічності їх діяльності. Нерідко матеріали з місць потрапляли в загальноімперські видання, де слугували аргументом у дискусіях між різними політичними силами. Не можна забувати і про діяльність земств у сфері інформаційного простору, пов'язану з формуванням аудиторії, що здатна сприймати цю інформацію. На момент реформ 1860-70-х рр. переважна більшість населення держави була неписьменною. Між тим, освіта грає величезну роль у формуванні громадянської ідентичності індивіда, робить доступними засоби масової інформації, дозволяє раціонально формувати власну думку, має, на думку лібералів того часу, сприяти «...усвідомленню прав, викликати любов до праці розумної і виховати в кожному повагу до самого себе і людини загалом» [25].

Безумовно, ідеалізувати діяльність земств в галузі народної просвіти не можна, адже, як справедливо вказував Б.Б. Веселовський, «перші земські діячі стали до

праці не якимось казковими героями, а тими самими поміщиками, що ще не забули традиції кріпацтва» [4, с. 460]. У більшості земств справа розвитку народної освіти просувалася повільно, затримувана і нестачею коштів, і класовими упередженнями, і невизначеністю законодавства, і контролем з боку влади, але все одно певний прогрес спостерігався. Наведемо лише найзагальніші дані. У 1864 р. на Харківщині налічувалася 191 школа; на 133 людини приходився лише 1 письменний; на 4560 чоловік – 1 школа [26]. У перші роки існування земства ситуація не поліпшилась, а навіть де в чому погіршилась. Але вже у другій половині 80-х рр. губернське земство надало чималі асигнування на побудову та ремонт шкіл. У 1874 р. кількість шкіл склала вже 289, а наприкінці 1890-х рр. – 590 [4, с.532]. Якщо до 1864 р. кількість дівчат в школа складала менше 4 %, то наприкінці 1870-х рр. – 10%, а наприкінці 1890-х рр. вже до 15% [27]. У масштабах губернії ці показники можуть видатися дуже незначними. Але ця діяльність дозволяла наблизитися до здійснення мети – виховання індивіда свідомого, громадянина, позбавлення вчорашнього кріпака від упереджень, несамостійності, зробити його здатним до сприйняття інформації.

Висновки. Отже, вже протягом перших двох десятиліть функціонування Харківського губернського земства було зроблено чимало для розширення сфери інформаційного простору. Хоча робота щодо створення власних засобів масової інформації через опір влади була не завершена, земство досягло вагомих успіхів в популяризації земської справи та розповсюдженні інформації завдяки друкованим виданням у вигляді журналів земських зібрань, оглядів практичної діяльності, статистичних збірок тощо. Подібна робота сприяла винесенню на розсуд громадськості нагальних проблем місцевого громадського життя, спонукала громадян до більш активної участі в житті громади. Проблеми і досягнення місцевих земств, висвітлені в друкованих матеріалах, ставали доступними широкому загалу, що сприяло артикуляції інтересів земського середовища, допомагало формулювати основні вимоги суспільства до влади. Ці процеси мали продовження і на наступному етапі діяльності земств, що може бути перспективним напрямком майбутніх досліджень у сфері земствознавства.

Список літератури: 1. *Веселовский Б. Б.* История земств за 40 лет: В 4-х т. / *Б. Б. Веселовский.* – СПб, 1911; Земское самоуправление в России, 1864-1918 гг.: В 2-х книгах / отв. ред. *Н. Г. Королева.* – М.: Наука, 2005. 2. *Харьков и губерния* на страницах газеты «Харьковские губернские ведомости»: 1838 – 1917 / *А. М. Ерофеева.* – Харьков: Б. и., 1995. – 192 с.; История харьковской журналистики // *Багалея Д. И., Миллер Д. П.* История г. Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905): ист. моногр.: в 2 т. – репр. изд. – Х., 1993; Харьков и губерния на страницах газеты «Южный край» (1880-1918). – Вып.1 (1880-1886) // *В. А. Ярошик, Т. В. Гологорская, Н. Л. Манова.* – Х., 2002. – 180 с. 3. *Бакуменко О. О.* Социально-экономическая деятельность земств, как фактор формирования гражданского общества в Российской империи конца XIX-нач. XX вв. / *О.О. Бакуменко* // Вісник Харківського національного університету. Серія Історія. Вип.46. (№ 1050). – Х., 2012. – С. 160-172; *Бакуменко О. О.* Взаємовідносини земств та державної влади в 60-80-х рр. XIX ст. в контексті формування громадянського суспільства в Російській імперії (на матеріалах Харківської губернії) / *О. О. Бакуменко* // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2013. – вип. 262. – С. 115-119. 4. *Веселовский Б. Б.* История земств за 40 лет: В 4-х т. / *Б. Б. Веселовский.* – СПб, 1911. – Т.1. – С. 562. 5. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф.3, оп.1, спр.71,*

арк. 1а. **6.** Журналы очередного земского собрания Харьковской губернии с 5 по 17 декабря 1878 г. / Харьковское губернское земское собрание. – Х.: тип. К. П. Счасни, 1879. – С. 172. **7.** Журналы XVI очередного губернського земского собрания Харьковской губернии с приложениями к ним с 4-го по 21-е декабря 1880 г. / Харьковское губернское земское собрание. – Х.: тип. И. М. Варшавчика. – С.14. **8.** Журналы XVII очередного губернського земского собрания Харьковской губернии с приложениями к ним с 5-го по 18-е декабря 1881 г. / Харьковское губернское земское собрание – Х.: тип. Зильберберга, 1882. – С. 341. **9.** Журналы XVIII очередного губернського земского собрания харьковской губернии в декабре 1882 г. / Харьковское губернское земское собрание. – Х.: тип. газеты «Южный край» 1883. – С. 218. **10.** Харьковские губернские ведомости. – 1867. – №№ 79, 86, 87; 1870. – № 54. **11.** Харьковские губернские ведомости. – 1867. – №№. 79, 86, 87. **12.** Данилевский Г. П. Необходимые объяснения / Г. П. Данилевский // Харьковские губернские ведомости. – 1868. – № 73. **13.** Харьковские губернские ведомости. – 1869. – №№ 26, 27. **14.** Харьковские губернские ведомости. – 1871. – № 75, 76. **15.** Дятлов К. Неручев. М. Харьковское земство и жизнь / К. Дятлов, М. Неручев // Харьковские губернские ведомости. – 1880. – №№ 32, 34. **16.** Свод постановлений Харьковского губернского земства за годы 1865-1890 / сост. И.О.Фесенко. – Х.: тип. М. М. Гордона, 1890. – С. 303. **17.** Южный край. – 1880. – 1 декабря. **18.** Южный край. – 1880. – 9.12, 13.12, 25.12; 1881. – 5.01, 11.01, 26.01, 27.01. **19.** Гордиенко Е. С. О положении земства и сельского хозяйства в Харьковской губернии / Е.С. Гордиенко // Южный край. – 1881. – 20 января; Г. Д. О земской статистике. Размышления по поводу доклада П. С. Ефименко «об организации статистических работ при Харьковской уездной земской управе» / Г. Д. // Южный край. – 1881. – 27 января; Гордиенко Е. С. Вопрос о привлечении земства к поставке продовольствия для армии / Е. С. Гордиенко // Южный край. – 1881. – 24 марта. **20.** Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 304. Харківська губернська земська управа, оп.1, т.1, спр. 60а, арк. 29; ф. 304, оп.1, т.1, спр. 175, арк.1-78; ф. 304, оп.1, т1, спр. 172, арк. 37; ф. 304, оп.1, т4, спр. 2520, арк. 1-109. **21.** Журналы очередного земского собрания Харьковского уезда 1872 г. / Харьковское губернское земское собрание. – Х.: Университетская типография, 1873. – С. 47-48. **22.** Свод постановлений Харьковского губернского земства за годы 1865-1890 / сост. И. О. Фесенко. – Х.: тип. М. М. Гордона, 1890. – 350 с.; Обзор основных мероприятий Харьковского губернского земства за 1871-1885 гг. / сост. П. С. Ефименко – Х.: тип. М. М. Гордона, 1886. – 413 с. **23.** Волкодаев М. Краткий очерк двадцатипятилетней деятельности Змиевского земства: 1865-1890 / М. Волкодаев. – Х.: тип. Зильберберга, 1890. – 42 с.; Гордеенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Е. С. Гордиенко. – Х: тип. губ. правления, 1885. – 65с.; Телятников А. А. История губернского земского кредита в Харьковской губернии / А. А. Телятников. – Х: тип. окр. штаба, 1881. – 52 с. **24.** Харьковская губернская земская управа. Статистический отдел. Материалы по статистике землевладения и земледелия в Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Вып. 1. – Х.,1881. – XXIV, 289 с; Харьковская губернская земская управа. Статистический отдел. Материалы по статистике землевладения и земледелия в Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Вып.2. – Х., 1883. – [8], X, 224 с. **25.** Вопросы народного образования в Московской губернии / сост. В. В. Петров. – Вып. 1. – М., 1897. – С.69. **26.** Данилевский Г. П. Об образовании низших классов народа в России / Г. П. Данилевский // Отечественные записки. – 1864. – №3. – С.291. **27.** Начальное народное образование в Харьковской губернии / сост. П. Фомин. – Х.: тип-лит. М. Зильберберга, 1899. – С.97. **28.** Веселовский Б. Б. История земств за 40 лет: В 4-х т. / Б. Б. Веселовский. – СПб., 1911. – Т.3. – С.126.

Bibliography (transliterated): 1. Veselovskij B. B. Istorija zemstv za 40 let: V 4-h t. – SPb., 1911; Zemskoe samoupravlenie v Rossii, 1864-1918 gg.: V 2-h knigah / otv. red. N.G. Koroleva. – Moscow: Nauka, 2005. 2. Har'kov i gubernija na stranicah gazety "Har'kovskie gubernskie vedomosti": 1838 – 1917. – Kharkiv: B.i., 1995. – 192 p.; Bagalej D. I., Miller D. P. Istorija g. Har'kova za 250 let ego sushhestvovanija (1655 – 1905): ist. monogr.: v 2 t. – repr. izd. – Harkiv, 1993; Har'kov i gubernija na

stranich gazety «Juzhnyj kraj» (1880-1918). – Vyp.1 (1880-1886). – Kharkiv, 2002. – 180 p. **3.** *Bakumenko O. O.* Social'no-jekonomicheskaja dejatel'nost' zemstv kak faktor formirovanija grazhdanskogo obshhestva v Rossijskoj imperii konca HIH-nach. HH vv. Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu. Serija Istorija. Vip.46. (№ 1050). – Kharkiv, 2012. – p. 160-172; *Bakumenko O. O.* Vzaemovidnosini zemstv ta derzhavnoï vladi v 60-80-h rr.. HIH st. v konteksti formuvannja gromadjans'kogo suspil'stva v Rosijs'kij imperii (na materialah Harkivs'koï gubernii). Kul'tura narodov Prichernomor'ja. – Simferopol', 2013. – vip. 262. – p. 115-119. **4.** *Veselovskij B. B.* Istorija zemstv za 40 let: V 4-h t. – SPb., 1911. – T.1. – p. 562. **5.** *Derzhavnij arhiv Harkivs'koï oblasti*, f.3. Kanceljarija harkivs'kogo general-gubernatora, op.1, spr.71, ark. 1a. **6.** *Zhurnaly ocherednogo zemskogo sobranija Har'kovskoj gubernii s 5 po 17 dekabnja 1878 g.* / Har'kovskoe gubernskoe zemskoe sobranie. – Kharkiv: tip. K. P. Schasni, 1879. – p. 172. **7.** *Zhurnaly XVI ocherednogo guberns'kogo zemskogo sobranija Har'kovskoj gubernii s prilozhenijami k nim s 4-go po 21-e dekabnja 1880 g.* / Har'kovskoe gubernskoe zemskoe sobranie. – Kharkiv: tip. I. M. Varshavchika. – p.14. **8.** *Zhurnaly XVII ocherednogo guberns'kogo zemskogo sobranija Har'kovskoj gubernii s prilozhenijami k nim s 5-go po 18-e dekabnja 1881 g.* / Har'kovskoe gubernskoe zemskoe sobranie – Kharkiv: tip. Zil'berberga, 1882. – p. 341. **9.** *Zhurnaly XVIII ocherednogo guberns'kogo zemskogo sobranija har'kovskoj gubernii v dekabre 1882 g.* / Har'kovskoe gubernskoe zemskoe sobranie. – Kharkiv: tip. gazety «Juzhnyj kraj» 1883. – p. 218. **10.** *Har'kovskie gubernskie vedomosti.* – 1867. – No 79, 86, 87; 1870. – № 54. **11.** *Har'kovskie gubernskie vedomosti.* – 1867. – No 79, 86, 87. **12.** *Danilevskij G. P.* Neobhodimye objasnenija. Har'kovskie gubernskie vedomosti. – 1868. - No 73. **13.** *Har'kovskie gubernskie vedomosti.* – 1869. – No 26, 27. **14.** *Har'kovskie gubernskie vedomosti.* – 1871. - No 75, 76. **15.** *Djatlov K. Neruchev M.* Har'kovskoe zemstvo i zhizn'. Har'kovskie gubernskie vedomosti. - 1880. - No 32, 34. **16.** *Svod postanovlenij Har'kovskogo gubernskogo zemstva za gody 1865-1890 / sost. I. O. Fesenko.* – Kharkiv: tip. M. M. Gordona, 1890. – p.303. **17.** *Juzhnyj kraj.* – 1880. – 1 dekabnja. **18.** *Juzhnyj kraj.* – 1880. – 9.12, 13.12, 25.12; 1881. – 5.01, 11.01, 26.01, 27.01. **19.** *Gordienko E. S.* O polozhenii zemstva i sel'skogo hozjajstva v Har'kovskoj gubernii. Juzhnyj kraj – 1881. – 20 janvarja; *G. D.* O zemskoj statistike. Razmyshlenija po povodu doklada P. S. Efimenko «ob organizacii statisticheskikh rabot pri Har'kovskoj uezdnoj zemskoj uprave». Juzhnyj kraj. – 1881. – 27 janvarja; *Gordienko E. S.* Vopros o privlechenii zemstva k postavke prodovol'stviya dlja armii. Juzhnyj kraj. – 1881. – 24 marta. **20.** *Derzhavnij arhiv Harkivs'koï oblasti*, f.304, Harkivs'ka guberns'ka zems'ka uprava, op.1, t.1, spr.60a, ark.29; f.304, op.1, t.1, spr.175, ark.1-78; f.304, op.1, t.1, spr.172, ark.37; f.304, op.1, t.4, spr.2520, ark.1-109. **21.** *Zhurnaly ocherednogo zemskogo sobranija Har'kovskogo uezda 1872 g.* / Har'kovskoe gubernskoe zemskoe sobranie. – Kharkiv: Universitetskaja tipografija, 1873. – p. 47-48. **22.** *Svod postanovlenij Har'kovskogo gubernskogo zemstva za gody 1865-1890 / sost. I. O. Fesenko.* – Harkiv: tip. M. M. Gordona, 1890. – 350 p.; Obzor osnovnih meroprijatij Har'kovskogo gubernskogo zemstva za 1871-1885 gg. / sost. P. S. Efimenko – Harkiv: tip. M. M. Gordona, 1886. – 413 p. **23.** *Volkodaev M.* Kratkij ocherk dvadcatipjatiletnej dejatel'nosti Zmievs'kogo zemstva: 1865-1890. – Kharkiv: tip. Zil'berberga, 1890. – 42 p.; *Gordeenko E. S.* O polozhenii sel'skogo hozjajstva i zemstva v Har'kovskoj gubernii. – Kharkiv: Tip. Gub. pravlenija, 1885. – 65 p.; *Teljatnikov A. A.* Istorija gubernskogo zemskogo kredita v Har'kovskoj gubernii. – Kharkiv: tip. Okr. shtaba, 1881. – 52 p. **24.** *Har'kovskaja gubernskaja zemskaja uprava. Statisticheskij otdel.* Materialy po statistike zemlevladienija i zemledelija v Har'kovskoj gubernii / Har'kovskaja gubernskaja zemskaja uprava. – Vyp. 1. – Kharkiv, 1881. - XXIV, 289 p.; *Har'kovskaja gubernskaja zemskaja uprava. Statisticheskij otdel.* Materialy po statistike zemlevladienija i zemledelija v Har'kovskoj gubernii / Har'kovskaja gubernskaja zemskaja uprava. – Vyp.2. – Kharkiv, 1883. – [8], X, p. 224. **25.** *Voprosy narodnogo obrazovanija v Moskovskoj gubernii / sost. B. V. Petrov.* – Vyp. 1. – Moscow, 1897. – p. 69. **26.** *Danilevskij G. P.* Ob obrazovanii nizshih klassov naroda v Rossii. Otechestvennye zapiski. – 1864. - No 3. – p. 291. **27.** *Nachal'noe narodnoe obrazovanie v Har'kovskoj gubernii / sost. P. Fomin.* – Kharkiv: tip-lit. M. Zil'berberga, 1899. – p. 97. **28.** *Veselovskij B. B.* Istorija zemstv za 40 let: V 4-h t. – SPb., 1911. – T.3. – p. 126.

Надійшла (received) 15.10.2014

УДК 94:338(470)

Харківське губернське земство та розвиток інформаційного простору губернії 1864 – 1890 рр. (У контексті формування елементів громадянського суспільства) / О. О. Бакуменко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С.12-21. - Бібліогр.: 28 назв. – ISSN 2079-0813.

В статті розглянуто вплив діяльності Харківського губернського земства на процеси формування інформаційного простору губернії на першому етапі діяльності земського самоврядування (1864-1890 рр.). Виділено основні напрямки діяльності земства щодо розширення інформаційної сфери губернії, простежено практичні наслідки цієї діяльності. Зроблено висновки щодо впливу діяльності Харківського губернського земства з популяризації земської справи та розповсюдження інформації на формування принципів громадянського суспільства.

Ключові слова: інформаційний простір, громадянське суспільство, періодичний друк, артикуляція інтересів, політична поведінка, інформація.

УДК 94:338(470)

Харьковское губернское земство и развитие информационного пространства губернии 1864-1890 гг. (В контексте формирования элементов гражданского общества) / Е. А. Бакуменко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 12-21. - Бібліогр.: 28 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье рассматривается влияние Харьковского губернского земства на процессы формирования информационного пространства губернии на первом этапе деятельности земского самоуправления (1864-1890 гг.). Выделены основные направления деятельности земства по расширению информационного поля губернии, выявлены практические последствия этой деятельности. Сделаны выводы о влиянии деятельности Харьковского губернского земства по популяризации земской деятельности и распространению информации на формирование принципов гражданского общества.

Ключевые слова: информационное пространство, гражданское общество, периодическая печать, артикуляция интересов, политическое поведение, информация.

Kharkiv provincial zemstvo and the development of information space province 1864-1890 yy. (In the context of the formation of the elements of civil society) / O.O. Bakumenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 12-21. – Bibliogr.: 28. – ISSN 2079-0813.

The article examines the impact of the Kharkov province zemstvo on the formation of the information space in the region on the first phase of the zemstvo's self-government (1864-1890 y.y.). The basic directions of activity of the Zemstvo to expand the information field province were determined, identified the practical implications of this activity. The article made conclusions about the influence of zemstvo's activity by the popularization civic ideals, and dissemination of information to the processes of formations the principles of the civil societies. The author concludes that Harkiv Povince Zemstvo failed to create its own body periodical printing such as the journal ore newspaper . But it make still influence to social thought through distribution of printed materials, such as: magazines of the zemstvo's assemblies, reviews of practice, statistical compilations. It contributed to articulation of the interests of the County Public, formation of interest groups, social thought, formulation of requirements of society to power bodies. Work on the expansion of the information sphere were promoted civic education of the peoples, makes them susceptible to values and norms of civil society.

Key words: information space, civil society, periodicals, articulation of interests, political behavior, information.